

3.

IMAGINARNI GRAD: IZMEĐU PLANOVA, OSTVARENJA I OČEKIVANJA. PRIMJER ZAKLADNOG BLOKA U ZAGREBU

Nikolina Šimetin Šegvić

UDK: 711.4(497.5 Zagreb)“192/193“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Međuratno razdoblje bilo je izrazito živo kada je u pitanju zagrebačka arhitektura. Kako se često dogodi da novo razdoblje temelje postavlja na negiranje onoga koje je na zalazu, tako je i moderna tražila nova rješenja – u ovom slučaju, rješenja primjerenija za postimperijalistički/neoimperijalistički svijet. Domaći arhitekti, školovani uglavnom u inozemstvu, preuzimaju polagano zagrebačku scenu. Nove ideje, nova rješenja rezultirat će i novim gradom. Naravno, u gabaritima koji će mu dopustiti već zadani okvir ranijih slojeva. No, potencijal širenja Zagreba i potreba za urbanističkim rješenjem grada donijet će brojne vizije o gradu kakav bi trebao biti. Pred zagrebačkom gradskom upravom 1920-ih i 1930-ih godina stajali su brojni zadaci. Uz ove urbanističke izazove, bili su brojni i oni arhitektonski na kojima su arhitekti nastojali pokazati vlastito shvaćanje moderne, smjera, ali zapravo pokreta koji je u potpunosti odbacio historicizam i secesiju. Uz grad i arhitekture, treći vrh ovog trokuta jesu stanovnici Zagreba. U ovom radu pokušat će se dati kratak presjek navedenih problema na primjeru djelomično realiziranog projekta Zakladnog bloka u središtu Zagreba, koji je trebao modernizirati vizuru grada u njegovu centru, ali i biti prilagođen svakodnevnim potrebama građanstva međuratnog projekta. Specifičnost ovog projekta jesu velika očekivanja koja su se stvorila oko izgradnje Zakladnog bloka. Svaka zainteresirana strana stvorila je vlastiti imaginarij o tome što očekivati od konačnog rezultata. Imaginarno je upravo snažan element u urbanoj i intelektualnoj povijesti jer svjedoči o određenim očekivanjima i nadanjima unutar jednog vremena. Krajem 1920-ih odlučeno je da će se rušiti Zakladna bolnica koja više ni na koji način nije bila poželjna u samom centru grada. Stanovnici Zagreba taj su prostor zamišljali kao mjesto posvećeno javnim sadržajima, dakle od općeg interesa, a arhitekti su u njemu pronašli središte modernog Zagreba. Gradska uprava zamislila je područje izrazite isparceliziranosti koje će donijeti velik prihod, koji će, između ostaloga, pokriti i troškove gradnje nove bolnice. Konačan projekt (izveden između 1932. i 1937.) bio je rezultat različitih kompromisa te ni jedan imaginarij nije bio ostvaren.

Ključne riječi: urbana povijest, intelektualna povijest, grad Zagreb, Zakladni blok, imaginarij, arhitektura

I.

Unatoč tomu što je Zagreb u drugoj polovini 19. i na početku 20. stoljeća dobivao na značenju te se u gospodarskom, kulturnom, urbanističkom i društvenom smislu razvijao, to se ipak događalo u okviru mogućnosti, dakle unutar ambivalentne uloge glavnoga grada Trojedne Kraljevine, ali i periferije Austro-Ugarske Monarhije. Prijelomna 1918. godina, koja je značila završetak Prvog svjetskog rata, propast Habsburške Monarhije i ulazak Hrvatske u novu državnu zajednicu, najprije Državu SHS, a potom i jugoslavensku državnu tvorevinu koja nakon ratifikacije Prvoprosinačke proklamacije (odnosno i ranije) nastaje iz kratkotrajnog procesa ujedinjenja Države SHS i Kraljevine Srbije, odredila je i Zagrebu novi položaj. Isprva je Zagreb bio glavni grad novonastale Države SHS, nakon toga drugi po veličini grad u Kraljevstvu SHS, središte Zagrebačke oblasti, još kasnije sjedište Savske banovine i Banovine Hrvatske. S obzirom na ratnu iscrpljenost, ali i stupanj razvijenosti Kraljevine Srbije općenito, Zagreb se ispočetka nametnuo kao industrijalizirano gospodarsko i financijsko središte. Uvjeti nakon 1918. godine, povoljnija gospodarska i infrastrukturna situacija posredovali su postupnom rastu stanovništva Zagreba u 1920-im i 1930-im godinama uslijed brojnih doseljavanja sa sela, okolnih manjih gradova ili, pak, drugih oblasti.¹ I sâm je grad tako trebao nastaviti razvijati *novi* na starim temeljima koji su ga uvelike odredili. Prijelomnu i prijelaznu 1918. godinu u Zagrebu je Josip Horvat, između ostaloga, opisao sljedećim riječima:

Novo je sada zapažanje da je Zagreb organski povezan sa zemljom. Narav je prodrla u njegov centar, stara hrastova i bukova šuma Medvjednice svega je nekoliko koraka od Ilice. Nigdje oštre granice između grada, sela i prirode. (...) Ambicije velegrada kraj stvarnosti ladanja, vizuelno idiličkog, no zaostalog, mjestimice čak u predrimskim vremenima. Isto je tako i s ljudima. Arhitektura bilježi skalu njihovih stupnjeva kulture. Kraj baroknobiedermajskih fasada primitivne panonske izbe (...).²

Horvat naglašava razlomljenost grada između promjene i konstante; govori o mentalitetu, starom „purgerskom“ i novom, koji nastaje pod ratnim i poslijeratnim okolnostima priljeva velikog broja stranog stanovništva iz Dalmacije, Istre, Bosne i Hercegovine. Oko 1900. godine Zagreb je još uvijek po broju stanovnika bio gotovo u razini s Pulom i Rijekom; unutar dva desetljeća Zagreb bilježi porast za 37,1%, tako da 1921. broji preko 108.000 stanovnika, a rast će se nastaviti i u narednim godinama.³ Početkom novog desetljeća, u 1920-im godinama, nova državna ideja pronalazi u modernim, odnosno novim načelima arhitekture prirodnog saveznika: otklon od kićenosti i monumentalnosti ranijih stilski opredijeljenih graditeljskih pristupa podudara se s novom hrvatskom politikom koja je tražila prekid s tradicijama Habsburške Monarhije, „tamnice naroda“, prekid sa

¹ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb 1973., 17–19.

² Josip HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj. Zapisci iz nepovrata 1900-1941*, Zagreb 1984., 120.

³ Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska: 1918-2008*, Zagreb 2008., 83.

stranim nametnutim elementima⁴ i svojevrsan povratak tradicionalnim graditeljskim oblicima koji će biti predstavljeni prema novim načelima arhitekture.⁵ S jedne strane, radi se o promišljanjima i vizijama pojedinačnih arhitekata ili generacija modernih arhitekata koje su postupno stasale u razdoblju od 1900., ali posebice nakon 1918. S druge se strane radilo i o urbanistima, planerima koji su – iako jedna definicija urbanističke ideje naglašava da ona ne nastaje „ni voljom pojedinca, ni umjetničkim inspiracijama“, već ovisi o trenutku i kontekstu⁶ – ipak u „kontinuiranom procesu“, nadovezujući se na jednu drugu, kasniju, definiciju, „sustavno pratili i korigirali razvoj sredine“.⁷

Novo vrijeme odredilo je i novo promišljanje grada i urbanizma te, u određenoj mjeri, sukob starih i novih ideja. Zagreb je nakon 1918. godine zahvatila tipična sudbina većine europskih gradova, posebice središta. Nagli porast stanovništva, stambena problematika, urbanistički izazovi, pokušaji njihova rješavanja, a kasnije prilagodbe u Velikoj gospodarskoj krizi samo su neki od širih konteksta.

U ovom radu pokušat će se dati kratak presjek navedenih problema na primjeru djelomično realiziranog projekta Zakladnog bloka u središtu Zagreba, koji je trebao modernizirati vizuru grada u njegovu centru, ali i biti prilagođen svakodnevnom potrebama građanstva međuratnog razdoblja. Pritom se otvara nekoliko pitanja. Prvo je zasigurno sama izgradnja Zakladnog bloka i konteksta u kojem do nje dolazi. To za sobom povlači trokut između gradskih vlasti kao naručitelja, arhitekata kao predlagatelja i građana kao svojevrsnih javnih kritičara i očekivatelja. Specifičnost ovog projekta jesu velika očekivanja koja su se stvorila oko izgradnje Zakladnog bloka. Svaka zainteresirana strana stvorila je vlastiti imaginarij o tome što očekivati od konačnog rezultata. Još je zanimljivije da na kraju niti jedna strana nije dobila rješenje u potpunosti, već se ono sastojalo od niza kompromisa. Sve navedene strane, dakle, povezuje ta imaginarna ideja Zagreba oko Zakladnog bloka. Imaginarno je upravo snažan element u urbanoj i intelektualnoj povijesti jer svjedoči o određenim očekivanjima i nadanjima unutar jednog vremena. Budući da se radi o urbanoj povijesti i arhitekturi, situacija je još zanimljivija jer je to imaginarno moralo imati uporište u svojoj stvarnosti s obzirom na to da je cilj ipak bila realizacija.

⁴ Misli se tu prvenstveno na graditeljstvo 19. stoljeća, koje je iz pozicije hrvatskog nacionalizma nametnuto iz Beča i Budimpešte, odnosno u vrijeme bana Károlyja Khuen-Héderváryja. Glavni „kritičar“ za moderno nastrojene kritičare bio je Hermann Bollé kao predstavnik „neogotičkog“ stila, ali i „khuenovštine“ u općem smislu. Oko 1900. godine javlja se, uz arhitekta Viktora Kovačića i kritičara Vladimira Lunačka, sve jači otpor „bolezimu“. V. Viktor KOVAČIĆ, „Moderna arhitektura“, *Život*, 1/1900., 26–28; Vladimir LUNAČEK, „Ciljevi moderne umjetnosti“, u: *O hrvatskoj arhitekturi: napisi, eseji, polemike, studije* (ur. Neven Šegvić), Zagreb 1992., 11–12; Željka ČORAK, „Zagrebačka katedrala i devetnaesto stoljeće“, *Arhitektura*, 204–207/1988., 14–18; ISTA, *U funkciji znaka*, Zagreb 1981.

⁵ O tome piše i Aleksandar Ignjatović, koji analizom diskursa kritičara i kasnijih istraživača pronalazi slojeve ideološkičnosti u ocjenama moderne arhitekture. Situaciju uspoređuje sa Srbijom, ali zanemaruje pomalo kontekst lokalnog specifikuma Zagreba i Hrvatske uopće u potrazi za diskursima nacionalnog identiteta jugoslovenstva. Nadalje, shvaćanje autohtonoga graditeljskog nasljeđa hrvatske kulture vidi isključivo kao konstrukt tog diskursa, odnosno vremena. Iako se njegova premisa o različitim tradicijski utemeljenim stilovima koji se miješaju i sudjeluju u kreiranju reprezentacije jugoslovenskog identiteta može zastupati, Ignjatović prema nužnosti svoje analize upada u determinizam političke historije koji zanemaruje druge, kulturne, intelektualne, u nešto manjoj mjeri društvene, ali napose i personalne/individualne faktore neovisne o tendenciji kreiranja jugoslovenskog identiteta u arhitekturi. V. Aleksandar IGNJATOVIĆ, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd 2007, *passim*, naročito 320–328.

⁶ Petar KNOLL, „Urbanizam s osobitim obzirom na stari Zagreb“, *Književnik*, 3/1930., br. 5, 197.

⁷ Zdenko KOLACIO, *Vizije i ostvarenja*, Zagreb 1978., 14.

2.

Nagle promjene koje su zahvatile svijet nakon kraja Prvog svjetskog rata, industrijski razvoj, poslijeratna ekonomija i promjena cjelokupne društvene slike stvorili su uvjete za mnoga nova razmišljanja i nove ideje. Gotovo su u potpunosti odbačena svojstva prethodnog razdoblja: reprezentacija, eklektičnost, stroge društvene norme. Stil se života sveukupno promijenio. Sve je to utjecalo i na umjetnost.⁸ Potonja je kao individualni čin stvaranja utjecala i na arhitekturu. Tako se ona našla u jednoj oprečnoj situaciji. S jedne strane, želja za vlastitim pečatom, a s druge strane, grad je tražio sve više i više u kontekstu vlastitih širenja i modernizacija. Zdenko Strižić 1932. godine zaključuje kako grad više ne može zadovoljiti sve zahtjeve te da se težište pomaknulo s individualnog prema općem, odnosno zajednici. Rezultat je, na kraju, prosječan, a standard stan. No, on napominje da „kao svako dobro rješenje odgovarati će i ovo estetskim zahtjevima“.⁹ Negiranjem razdoblja koje je upravo završilo te polaganim napuštanjem postsecesijskih gradnji, i u Zagrebu se otvorio prostor modernoj arhitekturi koja u novom kontekstu nije bila arhitektura grada s monarhijske periferije, već središta nove države. Zato će Zagreb u međuratnom razdoblju predstavljati jedno od kreativnih središta, mjesto inspiracije moderne arhitekture i načela urbanizma, središte u procesu oblikovanja. Domaća će pokoljenja arhitekata, obrazovana u inozemstvu, nove ideje i načine razmišljanja primijeniti na konkretnu situaciju Zagreba, ne gubeći pritom iz vida i elemente autohtonog hrvatskoga graditeljskog nasljeđa, čineći tako i u intelektualnom smislu modernu arhitekturu internacionalnom, ali i lokalnom. Situacija će, međutim, otvoriti vrata i stranim arhitektima i graditeljima, njihovim vizijama Zagreba, što stvara dodatnu komponentu u složenoj slici odnosa stvarnog – izgrađenog Zagreba i zamišljenog – neostvarenog Zagreba.

3.

Novo lice Zagreba oblikovalo se, u novom kontekstu, u mislima različitih arhitekata i urbanista, ali i gradskih političara, službenika, privrednika, vizionara, građana. Javne rasprave, tekstovi, memoari i drugi izvori ukazuju na brojnost različitih mišljenja koja se međusobno isprepleću. Radi se o složenom intelektualnom procesu, ponekad aktivnoj razmjeni ideja, ponekad izoliranim vizijama koje često nisu niti cjelovite niti dovršene. Naravno, u brojnim slučajevima javljaju se i drugi faktori, kao što je element mase – pojam se ovdje svjesno prihvaća simplificirano. Radi se o građanstvu koje, prvo, nije istupalo kao monolitni blok jer je sastavljeno od brojnih različitih struktura (primjerice, radničko „purgerstvo“

⁸ Naravno, možemo govoriti o razdoblju modernizma/moderne u umjetnosti. Kako je jasno, ne javlja se u istom vremenskom periodu u svim umjetnostima. Arhitektura je posebno specifična jer se moderna arhitektura javlja nešto kasnije nego što se, primjerice, javlja modernizam u književnosti i sl. Ipak, izrazito zanimljivo i neizbježno djelo o toj temi napisao je Peter GAY, *Modernism: The Lure of Heresy. From Baudelaire to Beckett and Beyond*, New York 2008.

⁹ Zdenko STRIŽIĆ, „Regulacioni plan za grad Zagreb“, u: *Problemi savremene arhitekture* (ur. Stjepan Planić), Zagreb 1932., 15–16.

kakvo je Josip Horvat pronašao u malograđanskome mentalitetu koji je simbolizirala Vlačka ulica,¹⁰ potom različiti novopridošli stanovnici koji su funkcionirali prema vlastitim (zavičajnim i sl.) logikama, zatim nekadašnja privredno-politička elita Austro-Ugarske koja se prilagođavala novom kontekstu itd.) te, drugo, često u raspravama nije polazilo od gledišta struke i uže (urbanističke, arhitektonske, građevinske) specijaliziranosti, iako je predstavljalo određenu komponentu u procesu *zamišljanja*, kao i *ostvarivanja* grada.

Zamišljeni je grad paradigma nesavršenosti i proturječnosti: njegovi su obrisi istovremeno funkcionalni i krajnje nefunkcionalni; on objedinjuje moderno i retrogradno, strano i domaće, monumentalno i neuočljivo, javno i privatno. Zbog toga je jasno da ova intelektualna i urbana povijest predstavlja tek jednu od mogućih, paralelnih intelektualnih povijesti, kojima nije cilj popisati sve odbačene,¹¹ nezavršene ili neostvarene projekte (što je, uostalom, u određenoj mjeri već napravljeno¹²), već osvijetliti segment intelektualne povijesti moderne arhitekture koji se nalazi često na marginama, iako kao izvor nudi itekako mnogo odgovora ili perspektiva o problemima urbane povijesti. Takvo razmatranje, odmaknuto od uzročno-posljedične narativne matrice tradicionalne povijesti,¹³ okreće se problemu, značenju i smislu, ukazujući na slojeve urbane imaginacije. Takvo istraživanje, dakako, podrazumijeva i na prvi pogled labave kriterije: kako izbjeći puko nabranje planova i različitih koncepcija? Kojim se kriterijima voditi u odabiru ili isticanju određenih vizija ili, pak, izostavljanju drugih? Osnovna je zamisao koristiti se koncepcijskom „mrežom“ ideja i mislioca kakvu često rabe povjesničari koji se bave intelektualnom poviješću, želeći prodrijeti do specifičnih zajedničkih svojstava jedne društveno-intelektualne elite a da se pritom ne radi puka kategorizacija ili katalogizacija. Nadalje, vodeći se teorijskim predstavkama geografa Oliviera Kramscha, komparativnom tekstualnom analizom različitih urbanističkih planova postiže se određen suodnos kojime se pobliže opisuje odnos pojedinca i društva prema gradskim prostorima, njihove preferencije i perspektive, izoštravanja međudnosa „različitih načina reprezentacija“ urbanog prostora, s pomoću kojega „diskursi urbanističkih planova ‘međusobno govore’“.¹⁴ Na općoj razini, slijedeći, primjerice, Petera Halla i njegovu knjigu *Cities of Tomorrow*,¹⁵ intelektualna i urbana povijest tako

¹⁰ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 146.

¹¹ Zanimljiv pokušaj, u smislu isticanja imaginarnog i „vizionarske arhitekture“, više negoli možda popisivanja, predstavlja knjiga Ernesta BURDENA, *Visionary Architecture: Unbuilt Works of the Imagination*, New York 2000.

¹² V. Tomislav ODAK, *Hrvatska arhitektura dvadesetog stoljeća: neostvareni projekti*, Zagreb 2006.

¹³ Najkasnije od kritike Haydena Whitea uloga povjesničara ne može se više shvatiti kao uloga nepristranog i objektivnog suca za kojega je narativ sredstvo iskazivanja „prošle realnosti“. U današnjim vremenima, kada povijest, dakle, više nije shvaćena kao u potpunosti nepristrana i neprisušana unutar trenutnog društvenog konteksta (a Hobsbawm bi dodao: i historijskog konteksta – kao trajne dimenzije ljudske svijesti; v. Eric J. HOBBSAWM, *On History*, Orion 2011.), različite povijesne discipline, poput intelektualne povijesti (o kojoj je sâm White mnogo govorio), kulturne ili društvene povijesti pomiču granice propitivanja, ne ograničavajući se samo na konstrukt „realnog“, otkrivajući redom „drugo“, „alternativno“, „imaginarno“ itd. Dakako, i tradicionalna povijest, kao i tzv. „nova povijest“, povremeno je pokazivala interes prema takvim ili sličnim koncepcijama. V. Hayden WHITE, *Topics of Discourse: Narrative Discourses and Historical Representation*, Johns Hopkins University Press, 1985.

¹⁴ Olivier KRAMSCH, „Topics of Planning Discourse“, u: *Making the Invisible Visible: A Multicultural Planning History* (ur. Leonie Sandercocock), University of California Press, 1998., 164–166. (Kramsč se referira na H. Whitea, pokušavajući njegov prijedlog diskurzivne analize primijeniti na konkretno područje urbanističko-građevinskih planova.)

¹⁵ Peter HALL, *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*, Oxford 1988.

se susreću, isprepleću, surađujući grade put prema dubljoj analizi društva. Arhitektura je tako primarni izvor jer slijedeći jednu definiciju, sâm pojam arhitekture sadrži i određen odnos, promišljanje budućnosti.¹⁶ Odnos imaginarnog i stvarnog, neostvarenog i izvedenog govori o širem društvenom i općem povijesnom kontekstu na nov način, stavljajući u fokus zanemarene aspekte mnogostrukih modernosti,¹⁷ nižući istovremenosti neistovremenog,¹⁸ otkrivajući kulturne i intelektualne prijemore koji su usmjeravali opći razvoj gradskog organizma.

4.

Istraživanje i poredba planova povjesničara najprije odvodi do postojećih i mogućih regulatornih osnova. Posljednja donesena (u odnosu na 1920-e i 1930-e) bila je ona iz 1887./1888. godine, kojom je formirana tzv. Lenucijeva ili Zelena potkova. Ta regulatorna osnova određivala je urbanistički plan širenja Donjega grada, koji je u drugoj polovini 19. stoljeća postao centrom širenja i razvoja građanskog Zagreba. Promijenjeni uvjeti i okolnosti nakon 1918. godine zahtijevali su novu regulaciju samoga grada. Grad se širio i izvan prostora Donjega grada te je novonastale dijelove trebalo obuhvatiti i povezati s već postojećim.¹⁹ Nova, djelomična osnova za Zagreb, koja je napravljena 1923., ukazuje na djelomičnu osviještenost gradskih planera prema novonastalim problemima. Iako je donesena i za područje južno od željezničke pruge, nastala je na temelju Lenucijeve te nije obuhvatila regulaciju za nova naselja opterećena bespravnom gradnjom.²⁰ Ipak, Zagreb još nije bio zamišljen kao potpuno nova urbanistička cjelina, posebice činjenica da su i novi dijelovi koje je nastanjivalo novopridošlo stanovništvo dio grada. Većina regulacija rješavala se zatim po potrebi, odnosno rješavali su se određeni dijelovi grada ako je to tražila neka nova veća gradnja. Zamisao o „novom“ Zagrebu rodit će se tek definitivnom sviješću o potrebi za sveobuhvatnom regulacijom Zagreba, a o tome svjedoči i Stričić kada 1932. godine zaključuje: „Sada imademo mogućnost, da divlje izraščeni slučajni oblik grada prevedemo u organski kulturni oblik, koji gradu omogućuje život.“²¹ Ovako se može dobiti i svojevrsan pogled iz ptičje perspektive na grad jednog arhitekta-urbanista, koji grad mora reducirati na planove, ali planove koji govore o budućnosti jer nužno moraju predvidjeti razvoj i rast grada, mogućnosti određenih dijelova te ih definirati. Jedan od takvih najvećih projekata grada Zagreba u međuratnom razdoblju bila je svakako potreba za sveobuhvatnom regulacijskom

¹⁶ Kim DOVEY, *Becoming Places: Urbanism/Architecture/Identity/Power*, New York 2009., 53.

¹⁷ Samuel N. EISENSTADT, „Mногоstruke modernosti“, u: *Uvod u komparativnu historiju* (ur. Drago Roksandić), Zagreb 2004., 219–244.

¹⁸ Reinhart KOSELLECK, *Zeitschichten. Studien zur Historik*, Frankfurt am Main 2000.; Sabine SCHNEIDER i Heinz BRÜGGEMANN, *Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen: Formen und Funktionen von Pluralität in der ästhetischen Moderne*, München 2011.; R. KOSELLECK, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, Columbia University Press, 2004. Koncept koji, inače, svoje polazište nalazi još u Ernstu Blocha.

¹⁹ Snješka KNEŽEVIĆ, *Zagrebačka Zelena potkova*, Zagreb 1996.

²⁰ Tomislav PREMEL, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata*, Zagreb 1990., 111.

²¹ Z. STRIČIĆ, „Regulacioni plan za grad Zagreb“, 15.

osnovom. Natječaj je trajao od 15. kolovoza 1930. do 15. veljače 1931. godine,²² a temeljio se na predviđenom porastu broja stanovnika u sljedećih 50 godina.²³ Arhitekti i urbanisti tako uobličuju grad na raznim nacrtima i kartama te formaliziraju viđenja gradske uprave, ali i pretpostavljenih želja i potreba gradskog stanovništva. Takvi planovi obuhvaćaju birokratsku veličinu modernih gradova, što postaje jedna od njihovih glavnih karakteristika, ali formaliziraju i uhodane ili spontane puteve njegova stanovništva ili predlažu nove iz vizure arhitekta-urbanista, stvarajući virtualni grad.²⁴

5.

Kako se zamišljalo Zagreb 1920-ih? Putnik bi zasigurno uočio grad koji se nalazi između starih i novih ideja. Stare se ideje još nisu puštale u zaborav, a nove su se probijale. Ponekad teže, a ponekad ni same nisu točno znale što predstavljaju. Grad su htjeli oblikovati mnogi: povratnici sa sveučilištâ i iz gradova gdje su im profesori i učitelji bili Adolf Loos (Zlatko Neumann, Vlado Potočnjak), Hans Poelzig (Drago Ibler, Zdenko Stržić, Josip Pičman), Le Corbusier (Ernest Weissmann, Juraj Neidhardt, Drago Ibler, Zlatko Neumann), ali i prvi arhitekti s diplomom Visoke tehničke škole u Zagrebu 1923. godine.²⁵ Podrazumijevalo je to određenu razinu tzv. „istovremenosti neistovremenog“, miješanje načela koja bi neki definirali kao stilska, isprepletanje autentično-autohtonog i onoga što je etablirano uz vanjske poticaje, različitim oblicima kulturnih transfera. No, velika koncentracija mogućnosti i želje dovela je najprije do uspostavljanja čvrstih teorijskih osnova moderne arhitekture na čelu s intelektualnom misli Viktora Kovačića kao temeljnim tekstom hrvatske (zagrebačke) moderne arhitekture²⁶, a zatim i, projekt po projekt, već spomenutih prvih pravih modernističkih gradnji.

Drago Ibler već početkom 1920-ih godina predstavlja ishodište jedne „struje“ modernog pristupa arhitekturi koji se odražava na vizije „novog“ Zagreba. Njegov natječajni projekt za zgradu Okružnog ureda za osiguranje radnika nikada nije izveden. Riječ je o arhitekturi koja je uvelike bila pod Loosovim utjecajem jasnih, pročišćenih formi, otvorenoj prema prirodi i okolini, s mnogo sunca i zraka.²⁷ Zagreb početkom 1920-ih nije odbio samo losovsku gradnju, već i samog Adolfa Loosa. Naime, 1921. godine javio se na natječaj za izgradnju hotela „Esplanade“ u Zagrebu.²⁸

²² Državni arhiv u Zagrebu (dalje: HR-DAZG-10), fond Gradsko poglavarstvo Zagreb (dalje: GPZ), Građevni odjel (dalje: GO), „Izvjestaj o provedbi natječaja za gen. regulatornu osnovu grada Zagreba, 26. oktobra 1931.“, kut. 88.

²³ Isto, „Raspis natječaja za izgradnju, proširenje i regulaciju grada Zagreba“, kut. 88. V. i Nikolina ŠIMETIN ŠEGVIĆ, „Kulturni, socijalni i intelektualni aspekti zagrebačke arhitekture moderne: ozdravljenje budućnosti“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 44/2012., br. 1, 320–321.

²⁴ Michel DE CERTEAU, *Invencija svakodnevice*, Zagreb 2002., 161–162.

²⁵ T. PREMIERL, *Hrvatska moderna arhitektura*, 35.

²⁶ Viktor KOVAČIĆ, „Moderna arhitektura“, *Život*, 1/1900., 26–28.

²⁷ Isto, 82.

²⁸ Anton SCHWEIGHOFER, *Adolf Loos – Entwürfe für den öffentlichen Bau: 11 Rekonstruktionen*, Wien 2002, f. 144, 107. Na natječaju je na kraju pobijedio Nijemac Otto Rehnig, a projekt je doradio i izveo u secesijskom stilu Dioniz Sunko.

Ipak, Ibler je oko sebe okupio niz učenika i suradnika te na kraju vodio i Odjel za arhitekturu na Likovnoj akademiji od 1926. do 1941. godine. Zamišljanje novog Zagreba ostalo je snažno u navedenoj skupini. Tako su se u Zagrebu 1920-ih našla dva shvaćanja poučavanja arhitekture; Tehnička škola predstavljala je klasičniji model te su njeni studenti često završavali kao poduzetnici ili činovnici – iako je bilo izuzetaka, dok je „Iblerova škola“ bila formirana kao radionica slobodnih stvaratelja s programom koji se temeljio isključivo na modernoj arhitekturi, što je nastavilo niz modernističkih arhitekata u narednim generacijama.²⁹

Ovom naletu kreativnosti i novih ideja zasigurno nije pomogla Velika gospodarska kriza s početka 1930-ih godina. Poslijeratni uspon industrije i kapitala, ulaganja u banke, sve je to pozitivno utjecalo i na građevinski sektor. Kako to obično i biva, ubrzo se stvorio začarani krug povlačenja sredstava iz banaka, što je za Zagreb kao financijsko središte bilo pogubno te je utjecalo, između ostaloga, i na smanjenje građevinskih projekata, nezaposlenost i teško socijalno stanje stanovnika Zagreba u koji se i dalje svakodnevno doseljavao velik broj ljudi iz okolnih mjesta i sela u potrazi za bilo kakvim poslom. Problema je bila svjesna i gradska uprava, koja je upravo u poticanju gradnje (naravno, uz tvorničku industriju) vidjela jedan od snažnih impulsa za izlazak iz gospodarske krize. Raspravljalo se o raznim poticajima: na građevinskim radovima zaposlio bi se velik broj ljudi, onima koji bi kupili zemljište dodijelile bi se porezne olakšice na određen period, bile bi niže cijene uključenja komunalnih usluga. Pokušavalo se doskočiti i spekulantima koji bi, ako ne bi zajamčili trenutne gradnje, sve navedene olakšice dobili po lošijim uvjetima. Dakle, „recept“ za uspjeh bilo bi jeftinije zemljište, ali i manje takse.³⁰ Uz navedeno, važan element bio je povratak povjerenja u banke. Ipak, ideje gradske uprave teško su i sporo zaživljavale u praksi jer su i sami zastupnici bili svjesni da se već dugo bave istim pitanjima.³¹

Uostalom, sve se to ponajbolje može uočiti iz objekata koji su bili planirani, a od kojih su neki i izgrađeni. Kako Tomislav Premerl u svojoj knjizi *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata* uočava, ključni elementi gradnje bile su bolnice i higijenski zavodi, škole, okružni uredi za osiguranje radnika, burze rada i radnički domovi, upravne i poslovne zgrade, sportski objekti, planinarski domovi, sakralni objekti te, naravno, stanogradnja. Odlika je to moderne arhitekture, arhitekture novog humanizma.³² Promišljanje grada i njegove funkcije stavljeno je u službu njegova stanovništva. Grad se više ne promatra kao prvenstveno reprezentativno tkivo koje predstavljaju njegova pročelja. Na prvome je mjestu funkcionalnost njegova sadržaja. Ipak, takav funkcionalizam sâm po sebi u praksi nije isključivao umjetničku reprezentaciju.

²⁹ Neven ŠEŠVIĆ, *Pristup arhitekturi*, Zagreb 2009., 48; Ž. ČORAK, *U funkciji znaka*, 70–74; T. PREMERL, *Hrvatska moderna arhitektura*, 43.

³⁰ HR-DAZG-10, GPZ, GO, „Prijedlozi zastupnika Gustava Deutscha“; „Stenografski zapisnik sjednice anketnog odbora 17. februara 1932. g.“, kut. 70.

³¹ Isto, „Stenografski zapisnik sjednice Odbora za podizanje građevne djelatnosti u gradu Zagrebu 23. februara 1932.“, kut. 70.

³² T. PREMERL, *Hrvatska moderna arhitektura*, 76–108.

6.

Zanimljiva epizoda iz zagrebačke moderne arhitekture jest projekt izgradnje Zakladnog bloka. Naime, krajem 1920-ih odlučeno je da će se rušiti Zakladna bolnica koja više ni na koji način nije bila poželjna u samom centru grada – zgrada sagrađena 1804. godine koju je jednom prilikom Adolf Loos proglasio najboljom građevinom u Zagrebu.³³ Sredinom 1922. godine gradska je uprava Zagreba zaključila provedbu „djelomične exproprijacije zemljišta velikih posjeda za javne interese“, što je predstavljalo osnovu prema kojoj je (ponovno) pokrenuto pitanje Zakladne bolnice, odnosno premještaja Zaklade Hospital na područje Šalate, uz Bijeničku cestu.³⁴ Regulatorna osnova je na mjestu Zakladne bolnice ostavljala velik prazan prostor koji je trebalo ispuniti. Stanovnici Zagreba taj su prostor zamišljali kao mjesto posvećeno javnim sadržajima, dakle od općeg interesa, a arhitekti su u njemu pronašli središte modernog Zagreba. Gradska uprava zamislila je područje izrazite isparceliziranosti koje će donijeti velik prihod, koji će, između ostaloga, pokriti i troškove gradnje nove bolnice.³⁵

Natječaj je raspisan u studenome 1929. godine, a trajao je mjesec dana. O žurnosti pod kojom se provodio natječaj svjedoči i činjenica da je raspisan prije negoli je postupak regulatornog odbora glede raspisa natječaja u Skupštini odobren, što je učinjeno naknadno, uz odobrenje pokrića troškova natječaja u iznosu od 40.000 dinara.³⁶ Pristiglo je ukupno 25 raznovrsnih prijedloga rješenja za izgradnju građevnog bloka, uglavnom iz Hrvatske, ali nekoliko i iz inozemstva.³⁷ Stručni sud nagradio je četiri pristigla rješenja (Milovana Kovačevića, tvrtke *Sunko & Jungmann*, Zdenka Strižića i Drage Iblera), a otkupio dva prijedloga – mladih arhitekata Josipa Pičmana i Stjepana Planića.³⁸

Neka su rješenja predlagala stvaranje zatvoreniije cjeline koja bi komunikaciju Trga bana Jelačića i Illice omogućila kroz prolaze unutar zgrada. Značilo bi to površinski veći stambeni kompleks s vjerojatno integriranim popratnim sadržajima te prolaze koji su, prema zamišljenim osnovama za regulaciju zapadne strane Trga, podsjećale na rješenje stambenih kompleksa u drugim srednjoeuropskim gradovima. Tako bi se oblikovala zatvoreniija cjelina glavnog trga, ali bi se, s druge strane, prekinula veza s Ilicom koja je predstavljala

³³ Ljubo BABIĆ, *Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću*, Zagreb 1934., 33–34. Možda je, na kraju, ova izjava dvosmislena. Može li se dokučiti što je Loos zamišljao, posebice kada se uzme u obzir da se Zakladna bolnica u međuratnom periodu smatrala previše monumentalnom građevinom koja smeta Zagrebu?

³⁴ „Zapisnik skupštine gradskog zastupstva slob. i kr. glavnoga grada Zagreba održane dne 23. svibnja 1929. (...)“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba godine 1929.*, 64.

³⁵ Na gradnju bolnice čekalo se dosta dugo i u planu je bio raspis međunarodnog natječaja. No, Glavna skupština Sekcije Zagreb UJIA sumnjala je da će se raspisati takav natječaj te su mjerodavni bili bliži rješenju ili prihvaćanju starih prijedloga (koje su struka i korisnici ocijenili nedostatnim) ili raspisivanju natječaja u užem krugu arhitekata. „Namjeravanom gradnjom ove bolnice pruža se našim kolegama rijetka prilika da saradjuju na jednom velikom i zanimljivom zadatku pa je raspis javnog natječaja iz toga razloga opravdan.“ Hrvatski državni arhiv (dalje: HR-HDA-632), fond Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata-sekcija Zagreb, „Dopis od 13. IV. 1930. u vezi projekta novogradnje Zakladne bolnice u Zagrebu“, kut. 1.

³⁶ „Zapisnik skupštine gradskog zastupstva slob. i kr. glavnoga grada Zagreba, održane dne 28. studenog 1929. (...)“, u: *Zapisnici*, 157.

³⁷ „Futurističke osnove“, *Svijet*, br. 4, 18. 1. 1930., 88–89; Tamara BJAŽIĆ KLARIN, „Zakladni blok u Zagrebu. Urbanističke i arhitektonske odlike“, *Prostor*, 18/2010., 325.

³⁸ T. BJAŽIĆ KLARIN, „Zakladni blok u Zagrebu“, 325.

jedan od najfrekventnijih dijelova grada. Drugo važno pitanje bilo je treba li zgrada slijediti formu i donekle stil palače Milinov. Najbliže tome sigurno dolazi prijedlog Dioniza Sunka, autora palače (1928. – 1929.), koji u monumentalističkom *Art deco* stilu predstavlja pravi nastavak kompleksa. Drugi su prijedlozi različitih oblika po modernističkoj osnovi uglavnom pokušavali spojem nebodera i stambenog kompleksa ostvariti monumentalističku građevinu. Može se zaključiti da je glavna tema pristiglih natječajnih prijedloga bila odnos trga i ulice, odnosno Trga bana Jelačića kao središnjeg mjesta gradskog okupljanja i najfrekventnije ulice, Ilice. Taj odnos, naslijeđen iz davne zagrebačke prošlosti, modernistički su arhitekti nastojali „urediti“ ili „ispraviti“ prema novim načelima urbanizma: vizija je uglavnom, dakle, sadržavala korekciju u tom odnosu, iako je bilo iznimaka (projekti Juraja Neidhardta i Zdenka Strižića).³⁹ Ističu se u općem smislu tri pristupa, tri glavne misli. Prva je zamišljala Trg i Ilicu kao logičnu dopunu – ulica se nadovezivala na Trg, druga je zamisao bila stvaranje cezure između Trga i Ilice, odnosno raznih manjih prolaza koji bi stvorili novu ulicu ili trg, a treća nije osmišljavala ovaj odnos ili ga je zanemarivala, ulažući pozornost prvenstveno u rješenju bloka. Ovako zamišljen središnji dio Zagreba nije u potpunosti odgovarao zamislama gradske uprave, što se vidi iz već spomenutih, nekoliko nagrađenih projekata te dvaju, izvan ovih nagrađenih, otkupljenih.⁴⁰ Čini se da je od svih ideja upravi najprihvatljivija bila ona Drage Iblera. Za njega je natječaj predstavljao svojevrsnu ishodišnu točku od koje bi se problem življenja u centru grada, odnosa Donjeg (sve više napućenog) i Gornjeg (koji je, gubeći na sjaju, počinjao simbolizirati nekadašnju elitu) grada, riješio „u visini“, gradnjom nebodera koji bi, riječima Željke Čorak, bio „prva lasta suvisle budućnosti“.⁴¹

Treća strana u cijeloj priči, građani, bila je pomalo zbunjena pristiglim rješenjima. O tome svjedoče razne kritike, kao, na primjer, ona iz tjednika *Svijet*. Članak je nazvan „Futurističke osnove“ te, suprotno od očekivanog, ne hvali zamišljanje budućnosti. Iako se autor kritike slaže da taj dio grada treba riješiti „monumentalno, lijepo, ukusno i praktično“, ne razumije njihov „kubistički“, odnosno „futuristički“ pristup, ali i viziju te ga pojedina rješenja posjećaju na „tvrđave i kule“, „odijela američkih kažnjenika“, pa čak i „torte“.⁴² Ništa više razumijevanja nije imao ni *Jutarnji list*, koji je natječaj smatrao neuspješnim, osuđujući predstavljene ideje jer su se više bavile oblikovanjem, a manje problemima urbanizma.⁴³ Takve reakcije svjedoče da iako je moderna arhitektura tijekom 1920-ih godina postupno etabrirana, ipak, kada se radilo o važnoj regulaciji prostora oko središnjeg trga, na vidjelo su izašle različite kritike koje u najmanju ruku ukazuju na djelomične rezerve prema novim pristupima u arhitekturi. I dok je *Svijet* kritizirao pristigle natječaje za Zakladni blok, samo dvije godine ranije piše da je, po potrebi, prihvatljivo rušiti stare zgrade kako bi se ustupilo

³⁹ Ž. ČORAK, *U funkciji znaka*, 164–165.

⁴⁰ Zadana parcelacija zemljišta, propisi o gradnji i dometima uvelike su ograničavali ideje arhitekata te vjerojatno zato gradska uprava nije bila u potpunosti zadovoljna pristiglim natječajima. T. BJAŽIĆ KLARIN, „Zakladni blok u Zagrebu“, 325.

⁴¹ Ž. ČORAK, *U funkciji znaka*, 166.

⁴² „Futurističke osnove“, *Svijet*, br. 4, 18. 1. 1930., 96.

⁴³ V. T. BJAŽIĆ KLARIN, „Zakladni blok u Zagrebu“, 326–328.

mjesto novima i tako napretku samoga grada.⁴⁴ U sukobu je tu imaginacija s provedbom, koja ipak ne pristaje na tako jednostavno odbacivanje „starih slojeva“. Ipak, posvećivanje medijskog prostora arhitekturi u novinama, praćenju događaja oko promjena u gradu te sudjelovanja građana Zagreba u raspravama, što je naročito vidljivo u ovom međuratnom razdoblju, ipak govori o jednom novom odnosu prema arhitekturi. Interes za arhitekturom raste i izvan struke, razmišlja se o njezinim mogućnostima koje bi poboljšale kvalitetu života u gradu, govori se o estetici grada. Sve se to može povezati i s generacijama arhitekata moderne arhitekture koji također od svojih prvih pojava na sceni nastupaju u mnogo širim kontekstima. Izlaze iz okvira komunikacije isključivo unutar struke, prezentiraju ideje moderne arhitekture, polemiziraju. Tako traže svoje mjesto na arhitektonskoj sceni, u ovom slučaju, Zagreba. Rezultati možda nisu bili odmah vidljivi, posebice na stilskom i estetskom planu, no uvjeti su postojali. Prema tekstovima iz 1920-ih i 1930-ih godina, može se zaključiti da je to razdoblje prijeloma, razdoblje u kojemu se prostor za modernu arhitekturu jasno otvarao.

Kako se može vidjeti iz rješenja za regulaciju zapadne strane Jelačićeva trga, gradska je uprava (točnije, stručni žiri kojeg postavlja gradska uprava) bila otvorena prema mlađoj generaciji modernih arhitekata – među nagrađenima se od starijih generacija našao tek Dioniz Sunko. S druge strane, činjenica da nije došlo do odluke govori i o nedovoljnoj hrabrosti za konačnu realizaciju tih ideja. Mladi su moderni arhitekti istupali u javnost, razjašnjavajući svoja načela, želeći objasniti u teorijskom smislu osnove svojega rada. Tako Drago Ibler i Ernest Weissmann u nekoliko tekstova u *Jutarnjem listu* objašnjavaju svoja viđenja problema regulacije prostora na Trgu bana Jelačića. Već 1925., nekoliko godina prije velikih rasprava o tom problemu, Ibler je pisao o graditeljstvu i gradu Zagrebu. U tom tekstu govori o „umjetničkom jedinstvu“, prostoru „uravnoteženosti svojih odnosa, zatvorenosti svog oblika“ kojemu treba težiti u umjetničkom oblikovanju trga.⁴⁵ U javnosti su, međutim, u to vrijeme takva teorijsko-praktična načela još uvijek slabije prihvaćena. Naročito kada se radilo o prostoru poput Trga bana Jelačića. Javlja se određen otpor prema promjeni, djelomično ukorijenjen u mentalitetu građanstva, a djelomično proizašao i iz očekivanja i vlastitih zamišljanja prostora koji je shvaćen kao ključni dio grada. Zbog toga surovo unovčavanje parcela u smislu natrpavanja prostora stambenim kompleksom, koje je bilo često u nekim daljim dijelovima grada, a koje su neki prijedlozi rješenja regulacije nalagali, nije moglo proći, kao ni potpuno odmicanje prema modernizmu. Vladimir Potočnjak u jednom svojem tekstu jasno ukazuje na probleme poslijeratnog vremena kada piše:

Poslijeratni mentalitet pojedinaca i masa svakako je pogodovao rušenju starih, priznatih istina i stvaranju novih revolucionarnih teorija. Time, a i potrebom brze realizacije, stvorio je baš mogućnost neodgovornom i samovoljnom interpretiranju zdravih zasada moderne ar-

⁴⁴ „Moderan grad ne samo da traži svedj novih kompleksa površine, da otvara nove ulice i trgove, već on i ruši staro, da na istom mjestu podigne novo. U jednu ruku prisiljen je to grad sam činiti, da izjednači krivulje starih ulica, u drugu, da otvara nove trgove, prijeko potrebne po njegov razvoj i promet.“ „Zagreb nekoć i danas“, *Svijet*, br. 17, 20. 1928., 362.

⁴⁵ Drago IBLER, „Graditeljstvo i grad Zagreb“, u: *O hrvatskoj arhitekturi*, 17.

hitekture, uzrokovao još veće nerazumijevanje i inače tromе javnosti, koja u svom najvećem dijelu ne voli da joj bilo kakove promjene poremete njen blaženi mir duše i mozga. Dobri su građani kroz cijeli XIX. vijek bili poučavani i priučavani na pojam stila pa su konačno počeli vjerovati profesorima historije i naučili su nekako razlikovati te stilove. Naučili su uglavnome njihova imena. I tek što su se tako „stilizirali“, dolazi opet nešto nova. U okviru mogućnosti svojih shvaćanja, oni to novo zovu „moderan stil“ samo u formalnom stilu, bez dubljeg razumijevanja živog sadržaja.⁴⁶

Zaštitu su mladi arhitekti izvan svog kruga pronalazili i među intelektualcima, individualcima: Miroslav Krleža branio je i zagovarao Dragu Iblera, baš kao što se i Antun Gustav Matoš zalagao za Kovačićevu viziju regulacije Kaptola nekoliko godina ranije.⁴⁷

Daljnji koraci prolazili su uz komplikacije, prvenstveno zbog parcelacije zemljišta koja je bila pregusta, s ciljem maksimalne (financijske) iskoristivosti. Uz to je gradsku upravu iznenadila slaba zainteresiranost za kupnju zemljišta, što je dodatno zakompliciralo daljnji tijek. Razlozi su tome zasigurno brojni: gospodarska kriza, nedostatak kapitala, općenita slaba građevinska djelatnost koja se ionako uglavnom vršila iz privatnog kapitala. Svi pristigli natječajni projekti bili su u duhu moderne arhitekture (s izuzetkom projekta Dioniza Sunka, koji je još nosio elemente prošlih razdoblja, te projekta Stevana Savića iz Chicaga, poslanog izvan regularnog naječaja, koji se prijavio prvenstveno kao investitor, s tipičnom američkom arhitekturom toga vremena). Projekti su slijedili propisane norme te nudili razne sadržaje, kao što su, uz kapelicu naslijeđenu iz ranijeg stanja, restoran i bar, kavana, svečana dvorana i kinodvorana za 1.400 osoba te različiti stanovi i garsonijere.⁴⁸ Posebno je zanimljivo inzistiranje na kinodvorani jer su tridesete godine označile pojavu prvih tonskih filmova koji su privlačili široku publiku. I sâm tjednik *Svijet* imao je redovitu rubriku s vijestima iz *Hollywooda*.

Utjecaj Sjedinjenih Američkih Država u ovom kontekstu nije ostao samo na holivudskim filmovima. Svoju investitorsku ponudu poslao je već spomenuti Stevan Savić, arhitekt iz Chicaga. Njegov prijedlog doista je drugačiji od svih pristiglih, a odlikuje ga arhitektura tipična u izgradnji Chicaga na prijelazu stoljeća, u povijesti arhitekture poznatija kao *Chicago School* ili *Commercial Style*, odnosno američki moderni historicizam. Ovo zamišljanje Zagreba, nimalo kompatibilno s Chicagom, doista je neobično. Takav Zagreb trebao je imati u samom središtu izrazito monumentalnu i masovnu građevinu jer „svi gradovi idu za tim, da si po mogućnosti stvore čim monumentalnije zgrade (...). Gradu Zagrebu pruža se sada prilika – kao nikada do sada – da u srcu grada, na najljepšem mjestu, izgradi jednu monumentalnu palaču (...)“ s ukupno 20 katova. Palača je trebala sadržavati 200 garaža s dodatnim prostorijama, 46 trgovina, 26 lokala za razne zabavne sadržaje, 110 gradskih ureda, 416 uredskih prostorija i 198 stanova.⁴⁹ Gledajući prikaz koji zamišlja Chicago u

⁴⁶ Vladimir POTOČNJAK, „Arhitektura u Hrvatskoj 1888-1938“, *Građevinski vjesnik*, 8/1939., br. 4–5, 49–55.

⁴⁷ Antun Gustav MATOŠ, „Viktor Kovačić – k izložbi nacrtu o regulaciji Kaptola“, u: *O hrvatskoj arhitekturi*, 13–14; Miroslav KRLEŽA, „Slučaj arhitekta Iblera“, *Književna republika*, 2/1924. – 1925., br. 4, 170–173.

⁴⁸ HR-DAZG-10, GPZ, GO, „Zakladna bolnica na Jelačićevom trgu“, sign. 239, kut. 70.

⁴⁹ Iz teksta priloženog projektu S. Savića „Osnova za izgradnju palače na zemljištu Zakladne bolnice i nove zakladne bolnice u Zagrebu“, Arhiv Neven Šegvić. Treba napomenuti da je Savić poslao i nacrt projekta izgradnje, uz Zakladni blok, i nove Zakladne bolnice u istom stilu.

Zagrebu, i dalje se postavlja pitanje – može li se uopće zamisliti ta realizacija? Savićev primjer bio je radikalnan, s potpunim nerazumijevanjem tradicije i okoline. Možemo ga nazvati i pravim primjerom tzv. fantomske arhitekture. Riječ je o arhitekturi koja postoji na planovima, ali zbog svojih nesvakidašnjih elemenata, ona ostaje samo u ideji i imaginaciji.⁵⁰

Nakon pristiglih natječajnih rješenja, pristizali su i investitorski projekti koji su pokušali ponuditi uslugu gradnje, kapital i idejna rješenja. Ta je formula gradskoj upravi nudila unosniji posao, odnosno mogućnost bržeg prikupljanja novaca za gradnju nove Zakladne bolnice. Naime, rasprave koje su se u Gradskoj skupštini vodile o budućem izgledu zapadnog dijela Trga bana Jelačića tijekom 1929. godine, otkako se pročulo da se planira navedeno premještanje Zakladne bolnice, svodile su se na isticanje potrebe hospitalizacije građana, odnosno brze gradnje nove bolnice na novoj lokaciji.⁵¹ Gradska je uprava stoga namjeravala u brzom roku prikupiti financijska sredstva za tu gradnju. U razmatranje prihvaćene su dvije investitorske ponude: građevnog poduzeća *Braća Carnelutti d. d.*⁵² i Karla Seidela iz Dresdena. Iako je gradu ponuda Karla Seidela bila prihvatljivija, niti ona nije do kraja udovoljavala očekivanjima pa je odlučeno „da se raspiše širi i uži javni natječaj, da se izbor izvedbenog projekta odluči sporazumno sa gradskom općinom, da se izrada detaljnih nacrti, troškovnika i kolaudacija radnja izvrši pod nadzorom gradske općine.“⁵³ Iz nastavka obrazloženja proizlazi ideja gradske uprave o selidbi gradskih upravnih središta u Zakladni blok, u „jedinstven i izraženi“ smještaj na nekoliko katova.⁵⁴ Ukazuje to na promjenu koja se u 20. stoljeću dogodila u Zagrebu, u kojemu se urbani život selio sve više na područje Donjega grada, uz Trg bana Jelačića, taj „forum Zagreba 1918, zbornica i burza ujedno“.⁵⁵ U skladu s novim „ritmom“ grada, i gradska uprava željela se preseliti na modernu lokaciju koja bi je odvojila od Gornjega grada, od „pozornice koja mijenja scenarij“, dakle jednog drugog i prošlog vremena s jedne strane,⁵⁶ a s druge u prostore koji bi mogli obuhvatiti brzorastuću birokraciju modernih gradova. Na taj je način, istovremeno s građanima i izvođačima koji su razmišljali o sklopu privatnih (dakle stambeni blok) i javnih (razni sadržaji i uredi) potreba, gradska uprava aktivno razmišljala o premještanju vlastitih kapaciteta u Zakladni blok.⁵⁷ Na kraju niti to nije ostvareno. Postignut je određen kompromis kojim, čini se, na kraju nitko nije bio zadovoljan. Građevni odjel grada Zagreba preuzeo je zadaću realizacije regulatorne osnove. Konačan projekt dobiven je kombiniranjem nekoliko ideja nagrađenih radova, četverokatni blok s Iblerovim neboderom od 42 metra te Stržičevom prizemnicom s terasom na uglu Gajeve ulice i Illice. Već ranije napravljena osnova Građevnog odjela nadograđena je Iblerovom osnovom iz natječajnog projekta, čime ni sâm Ibler nije bio zadovoljan. Takva je osnova i prihvaćena, a kritizirao ju je kasnije i Vladimir

⁵⁰ V. Philip WILKINSON, *Phantom Architecture*, New York 2017.

⁵¹ „Zapisnik skupštine gradskog zastupstva slob. i kr. glavnoga grada Zagreba održane dne 23. svibnja 1929. (...)“, u: *Zapisnici*, 49.

⁵² O ovoj poznatoj zagrebačkoj graditeljskoj obitelji v. Darja RADOVIĆ MAHEČIĆ, „Graditeljska obitelj Carnelutti (1879.-1947)“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 33/2009., 319–336.

⁵³ HR-DAZG-10, GPZ, GO, Zakladna bolnica na Jelačićevom trgu, sign. 239, kut. 70.

⁵⁴ *Isto*.

⁵⁵ J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 121.

⁵⁶ *Isto*, 120.

⁵⁷ HR-DAZG-10, GPZ, GO, Zakladna bolnica na Jelačićevom trgu, sign. 239, kut. 70.

Antolić kao „primjer maksimalne eksploatacije nezdravom izgradnjom u cilju što većeg profita.“⁵⁸ Jedinствена prilika novog, potpuno moderno zamišljenog Zagreba nije ostvarena. Guste parcele odredile su građevine koje nisu mogle sadržavati one ideale moderne arhitekture koji su se već gotovo cijelo desetljeće propagirali: veći protok zraka, svjetlost, privatnost, individualnost gradnje. Rezultat: jasna definiranost zgrada i određena uniformiranost. S druge strane, Zagrepčani nisu dobili toliko željene sadržaje u centru grada. Stoga se nerealiziranim projektima i zamislima o Zagrebu može dodati i onaj Zakladnog bloka, iako je sâm blok na kraju izgrađen između 1932. i 1937. godine.

7.

Primjer Zakladnog bloka jedan je od brojnih primjera „zamišljenoga grada“. U njemu se zrcale brojna preklapanja novog i starog, borba „povijesnog“ i „budućeg“ Zagreba. On otvara niz modernističkih viđenja i zamišljanja novog centra Zagreba, a pod specifičnim okolnostima političkog, ekonomskog i društvenog pritiska, kojim je projekt dobio na visokoj javnoj važnosti, propituju se shvaćanja još uvijek novih načela modernistâ. Iako su kasnije generacije projekt i okolnosti pod kojima je raspisan natječaj ocjenjivale nepovoljno, s današnjeg se aspekta ostvarenje Zakladnog bloka ne može smatrati potpunim neuspjehom. Brojne prilike zasigurno jesu propuštene, ali kompromis koji je u krajnjoj liniji ostvaren predstavlja realizaciju nekoliko vizija grada koja možda nije dubinski promijenila tijek razvoja centra, ali je ipak postavila urbanističke standarde koji tek u novije vrijeme dolaze do izražaja, a stanovnicima-pješacima već dulje vrijeme omogućuje prolaženje novim, a onda i uhodanim rutama.

THE IMAGINARY CITY: BETWEEN PLANS, REALIZATIONS AND EXPECTATIONS. THE EXAMPLE OF THE FOUNDATION BLOCK IN ZAGREB

Summary: The time between the two world wars was a vibrant one in Zagreb's architecture. Each new period in art seeks to negate and overcome the precepts the one that preceded it, and modernism was no exception in its aspiration to offer some new solutions – in this case, those that would be more appropriate for a post-imperialist/neoimperialist world. Local architects, who admittedly received most of their education abroad, gradually came to dominate the architectural scene of Zagreb. Their cutting-edge designs resulted in the creation of a new city, although its outline was, naturally, determined by the city's earlier layers. The potential presented by Zagreb's expansion and

⁵⁸ T. BJAŽIĆ KLARIN, „Zakladni blok u Zagrebu“, 327–328; T. PREMÉR, *Hrvatska moderna arhitektura*, 118–119.

the related need to devise a new urban plan inspired numerous visions of the city's future. Over the course of the 1920s and 1930s, the city fathers had their work cut out for them. The challenges of urban planning were supplemented by architectural ones, encouraging architects to explore their understanding of modernism, an artistic movement which rejected historicism and secession in their entirety. The citizens of Zagreb represented were the third part of this triangle, along with the architects and the city authorities.

This paper aims to provide a short overview of all the aforementioned issues, on the example of the partially realized project of the so-called Foundation Block (Zakladni blok) in the center of Zagreb. This was intended to serve the citizens' everyday needs, while providing the city center with a touch of modernism. What makes the project particularly distinctive, however, are the high expectations that it created. Each interested party had its own set of expectations of what the project should look like upon completion. It should be noted that the imaginary is an important facet of urban and intellectual history, as it attests to the hopes and expectations at work at a particular time.

In the late 1920s, a decision was made to tear down the Foundation Hospital (Zakladna bolnica), since it was no longer regarded as a desirable sight for the city center. The citizens had imagined the place as the setting of public events, those of general interest, while the architects wanted it to be the nexus of modern Zagreb. The authorities, on the other hand, wanted the site to be divided into a number of plots, which would, among other things, cover the construction costs of the new hospital. In the end, the final project (built between 1932 and 1937) was a result of a series of compromises, and as such did not fulfill any of those expectations completely.

Key words: urban history, intellectual history, the city of Zagreb, the Foundation Block, imaginarium, architecture

Izvori

Arhiv Neven Šegvić, Zagreb.

Državni arhiv u Zagrebu (HR-DAZG)

HR-DAZG-10, fond Gradsko poglavarstvo Zagreb (GPZ), Građevni odjel (GO), kut. 70.

HR-DAZG-10, fond Gradsko poglavarstvo Zagreb (GPZ), Građevni odjel (GO), kut. 88.

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA)

HR-HDA-632, fond Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata-sekcija Zagreb, kut. 1.

Svijet, 1928., 1930.

Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba godine 1929.

Josip HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj. Zapisci iz nepovrata 1900-1941*, Zagreb 1984.

Drago IBLER, „Graditeljstvo i grad Zagreb“, u: *O hrvatskoj arhitekturi: napisi, eseji, polemike, studije* (ur. Neven Šegvić), Zagreb 1992., 17.

Petar KNOLL, „Urbanizam s osobitim obzirom na stari Zagreb“, *Književnik*, 3/1930., br. 5, 194–207.

Viktor KOVAČIĆ, „Moderna arhitektura“, *Život*, 1/1900., 26–28.

Miroslav KRLEŽA, „Slučaj arhitekta Iblera“, *Književna republika*, 2/1924. – 1925., br. 4., 170–173.

- Vladimir LUNAČEK, „Ciljevi moderne umjetnosti“, u: *O hrvatskoj arhitekturi: napisi, eseji, polemike, studije* (ur. Neven Šegvić), Zagreb 1992., 11–12.
- Antun Gustav MATOŠ, „Viktor Kovačić – k izložbi nacrtu o regulaciji Kaptola“, u: *O hrvatskoj arhitekturi: napisi, eseji, polemike, studije* (ur. Neven Šegvić), Zagreb 1992., 13–14.
- Vladimir POTOČNJAK, „Arhitektura u Hrvatskoj 1888-1938“, *Gradjevinski vjesnik*, 8/1939., br. 4–5, 49–55.
- Zdenko STRIŽIĆ, „Regulacioni plan za grad Zagreb“, u: *Problemi savremene arhitekture* (ur. Stjepan Planić), Zagreb 1932., 15–19.

Literatura

- Ljubo BABIĆ, *Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću*, Zagreb 1934.
- Tamara BJAŽIĆ KLARIN, „Zakladni blok u Zagrebu. Urbanističke i arhitektonske odlike“, *Prostor*, 18/2010., 322–335.
- Ernest BURDEN, *Visionary Architecture: Unbuilt Works of the Imagination*, New York 2000.
- Željka ČORAK, *U funkciji znaka*, Zagreb 1981.
- Željka ČORAK, „Zagrebačka katedrala i devetnaesto stoljeće“, *Arhitektura*, 204–207/1988., 14–18.
- Michel DE CERTEAU, *Invencija svakodnevice*, Zagreb 2002.
- Kim DOVEY, *Becoming Places: Urbanism/Architecture/Identity/Power*, New York 2009.
- Samuel N. EISENSTADT, „Mnogostruke modernosti“, u: *Uvod u komparativnu historiju* (ur. Drago Roksandić), Zagreb 2004., 219–244.
- Peter GAY, *Modernism: The Lure of Heresy. From Baudelaire to Beckett and Beyond*, New York 2008.
- Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska: 1918-2008*, Zagreb 2008.
- Peter HALL, *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*, Oxford 1988.
- Eric J. HOBBSBAWM, *On History*, Orion 2011.
- Aleksandar IGNJATOVIĆ, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd 2007.
- Snješka KNEŽEVIĆ, *Zagrebačka Zelena potkova*, Zagreb 1996.
- Zdenko KOLACIO, *Vizije i ostvarenja*, Zagreb 1978.
- Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb 1973.
- Reinhart KOSELLECK, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, Columbia University Press, 2004.
- Reinhart KOSELLECK, *Zeitschichten. Studien zur Historik*, Frankfurt am Main 2000.
- Olivier KRAMSCH, „Tropics of Planning Discourse“, u: *Making the Invisible Visible: A Multicultural Planning History* (ur. Leonie Sandercock), University of California Press, 1998., 163–183.
- Tomislav ODAK, *Hrvatska arhitektura dvadesetog stoljeća: neostvareni projekti*, Zagreb 2006.
- Tomislav PREMERL, *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata*, Zagreb 1990.
- Darja RADOVIĆ MAHEČIĆ, „Graditeljska obitelj Cernelutti (1879.-1947).“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 33/2009., 319–336.
- Sabine SCHNEIDER i Heinz BRÜGGEMANN, *Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen: Formen und Funktionen von Pluralität in der ästhetischen Moderne*, München 2011.
- Anton SCHWEIGHOFER, *Adolf Loos – Entwürfe für den öffentlichen Bau: 11 Rekonstruktionen*, Wien 2002.

Milica STILINOVIĆ, „Zagrebački gradonačelnici“, u: *Zagreb. Jučer, danas, sutra*, 1. dio (ur. Vlatko Pavletić, Mia Plemenčić i Oto Šolc), Zagreb 1965., 115.

Neven ŠEGVIĆ, *Pristup arhitekturi*, Zagreb 2009.

Nikolina ŠIMETIN ŠEGVIĆ, „Kulturni, socijalni i intelektualni aspekti zagrebačke arhitekture moderne: ozdravljenje budućnosti“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 44/2012., br. 1, 303–345.

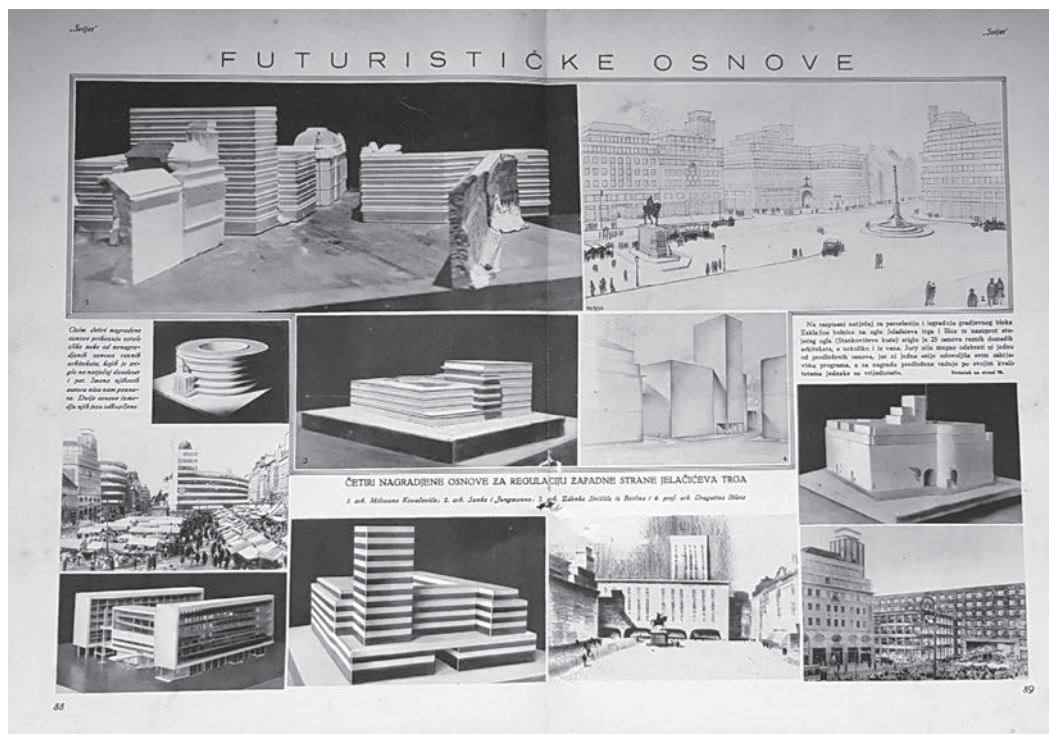
Hayden WHITE, *Tropics of Discourse: Narrative Discourses and Historical Representation*, Johns Hopkins University Press, 1985.

Philip WILKINSON, *Phantom Architecture*, New York 2017.

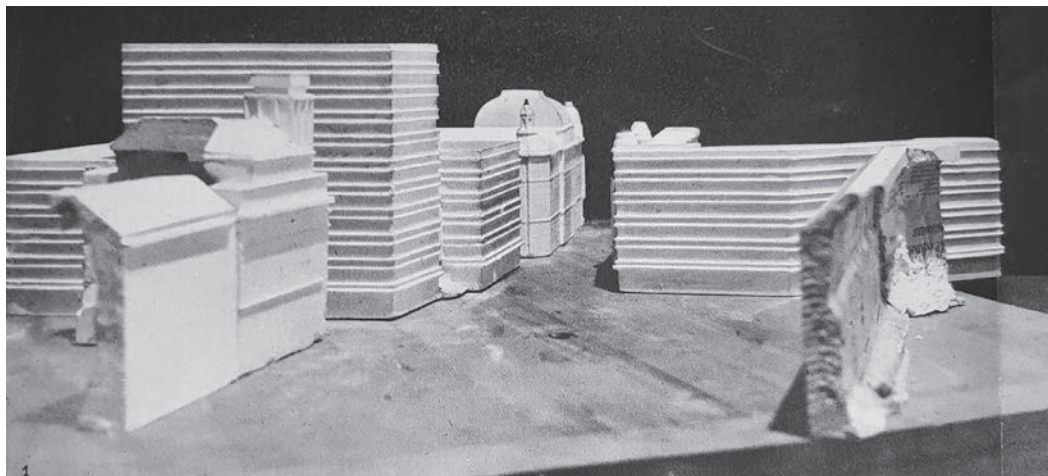
Prilozi

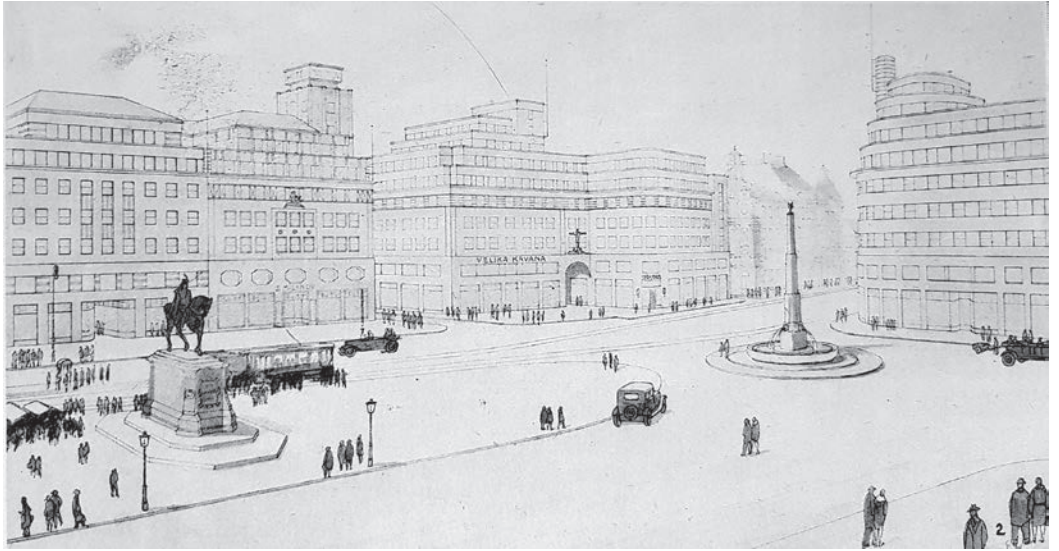
Sl. 1. Naslovnica časopisa *Svijet* od 18. siječnja 1930. u kojoj se donose prijedlozi za izgradnju Zakladnog bloka

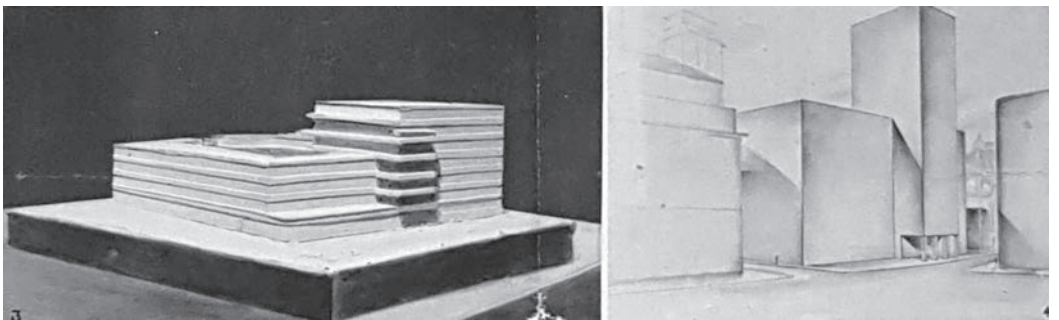
Sl. 2. Dio prijavljenih prijedloga za Zakladni blok prikazanih u *Svijetu* pod naslovom „Futurističke osnove“ (*Svijet*, 18. 1. 1930., 88–89)

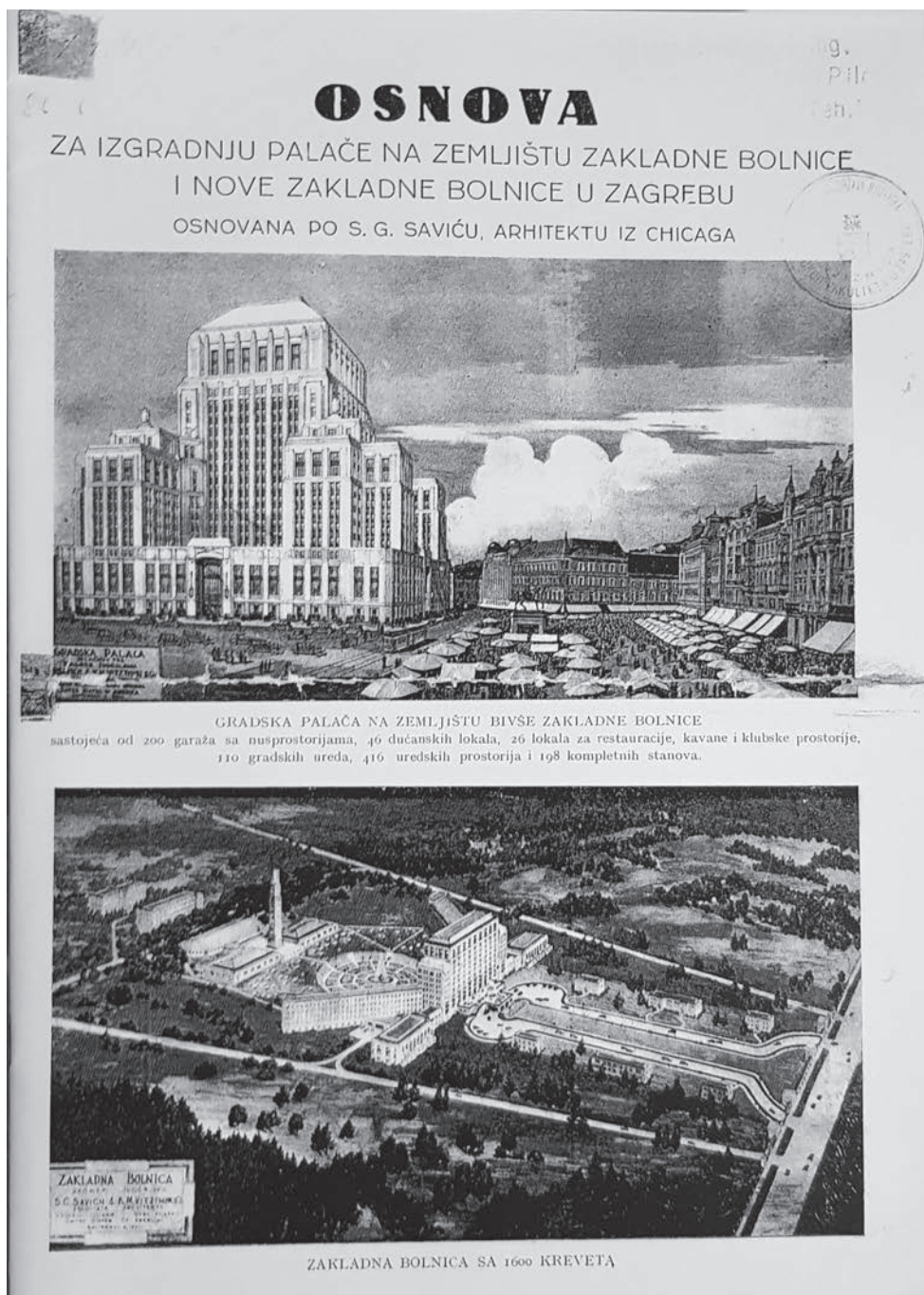
Sl. 3. Nagrađeni projekt Milovana Kovačevića (*Svijet*, 18. 1. 1930., 88–89)

Sl. 4. Nagradeni projekt Dioniza Sunka i Rudolfa Jungmanna (*Svijet*, 18. 1. 1930., 88–89)

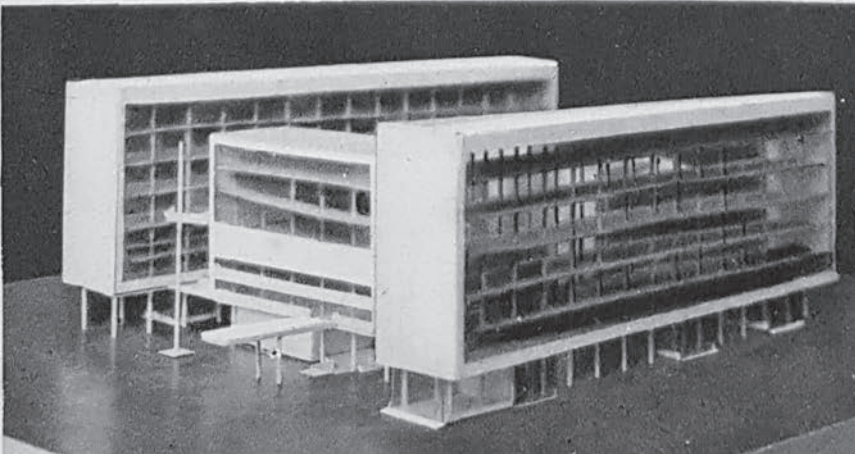
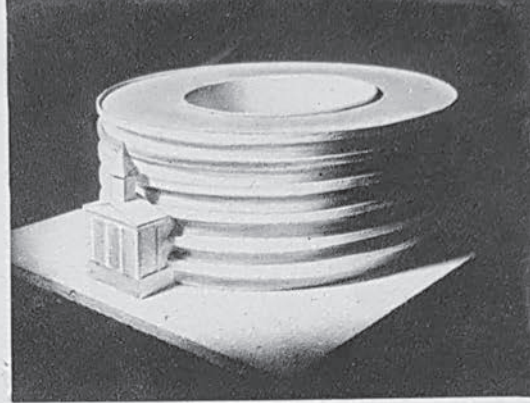

Sl. 5. Nagradeni projekti Zdenka Strižića (lijevo) i Drage Iblera (desno) (*Svijet*, 18. 1. 1930., 88–89)

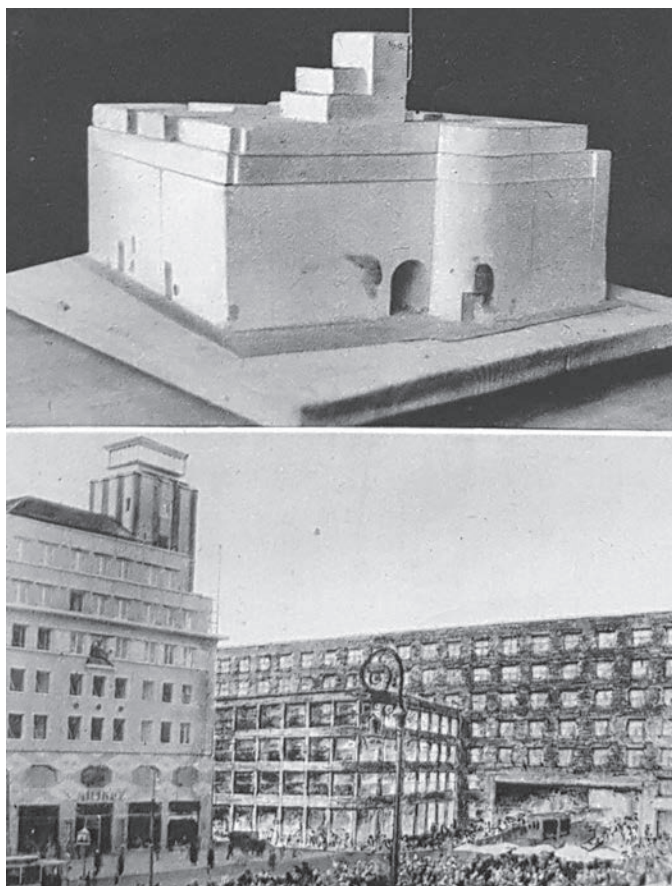

Sl. 6. Pristigli projekt arhitekta Savića iz Chicaga s prijedlogom za Zakladni blok i novu Zakladnu bolnicu (Arhiv Neven Šegvić)

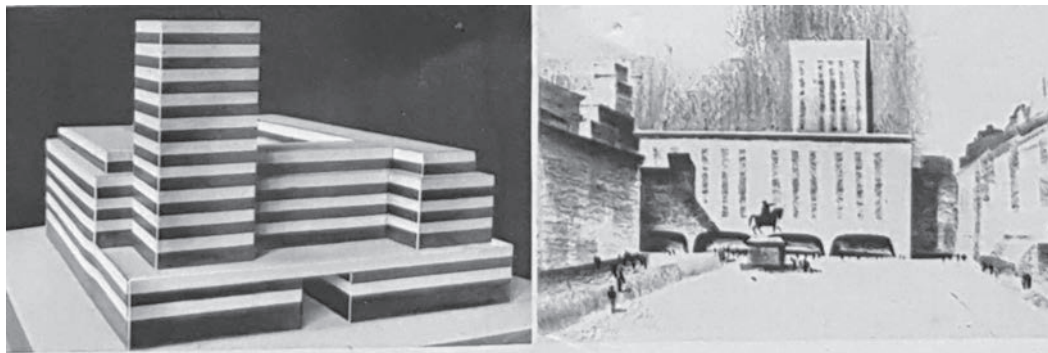
Osim četiri nagradene osnove prikazuju ostale slike neke od nenagrađenih osnova raznih arhitekata, kojih je stiglo na natječaj dvadeset i pet. Imena njihovih autora nisu nam poznata. Dvije osnove između njih jesu odkupljene.

Sl. 7. Ostali projekti za Zakladni blok (*Svijet*, 18. 1. 1930., 88–89)

Sl. 8. Ostali projekti za Zakladni blok (*Svijet*, 18. 1. 1930., 88–89)

Sl. 9. Ostali projekti za Zakladni blok (*Svijet*, 18. 1. 1930., 88–89)

